

"שובי שובי ונחזה בך": תמונות נשים בעיתונות החרדית

מנחם קרן-קרין

מבוא

בשנים האחרונות נדרש הציבור הישראלי לשאלת מעמדן הנחות של הנשים בפוליטיקה, בצבא, באקדמיה, במרחב התעסוקתי ואפילו במערכת הרפואית. בציבור החרדי, כך נדמה, אפליית הנשים בולטת יותר מזו הקיימת בכלל החברה הישראלית. אחד הביטויים הבולטים לכך הוא האיסור על הצגת תמונות נשים במרחב הציבורי. בשנת 2015 דיווחו העיתונות הישראלית והעולמית על כך שהעיתונות החרדית צנזרה את הצילום הרשמי של ממשלת ישראל ה-34 במשכן הנשיא ומחקה ממנה, באופן מלא או חלקי, את דמויותיהן של השרות אילת שקד, מירי רגב וגילה גמליאל.¹ שנה לאחר מכן דווח העיתונות הישראלית והאמריקנית שעיתונים חרדיים מסוימים, ואחדים מאתרי האינטרנט החרדיים, נמנעו מלפרסם את תמונתה של הילרי קלינטון, שנחשבה אז למועמדת המובילה לנשיאות ארצות הברית.² דיווחים אלה הצטרפו לשורה ארוכה של פרסומים שעסקו ביחס השונה והמדיר לו זכו נשים מצד כלל הציבור החרדי, תופעה שביטויה היה הפרדה של תנועת הנשים ברחובות השכונות החרדיות, ישיבה נפרדת באוטובוסים ואיסורים שהוטלו על השתתפות נשים באירועים פרטיים או ציבוריים.³ במסגרת המסע התקשורתית נגד הדרת הנשים הובאו דוגמאות רבות שהעירו על התנהלותה של העיתונות החרדית שמסמלת את הדרת הנשים בדרכים שונות. עם אלה נמנים: מיעוט הנשים העיתונאיות בעיתונות החרדית והדרשה שהן לא תפרסמנה את כתבותיהן בשמן האמיתי אלא בשם חסר זהות מגדרית; אין מפרסמים ידיעות חדשותיות, חברתיות או מדעיות הקשורות בנשים, כמו היריון ולידה, רפואת נשים, אפליית נשים ופגיעות מיניות ואונס; ואפילו השמטת מילים כמו 'אישה', 'נשים', 'הריון', 'צעירות' או 'בנות'.⁴

הדוגמאות הבולטות ביותר למגמת ההדרה של נשים מן המרחב הציבורי החרדי היו תמונות 'נשיות' שעברו צנזורה מטעמי צניעות: שלטי רחוב שהציגו תמונות נשים הושחתו, נעלי נשים הועלמו מתמונות, ילדה בפרסומת לבגדי ילדי הפכה לקולב, פרסומות שפנו אל המשפחה החרדית צירפו תמונה שבה יש רק גברים, איור מופשט

של אישה נמחק מעטיפת מזון, זהותן הנשית של בובות משחק 'כשרות למהדרין' טושטשו ממודעת הפרסומת שלהן והרחוב היהודי ההומה דמויות הוצג כחסר נשים.⁵ [מקבץ 1]

היחס לנשים במרחב הציבורי החרדי בכלל ובעיתונות החרדית בפרט עורר תרעומת ופליאה אפילו בקרב החרדים עצמם. אחד הקולות יוצאי הדופן שנשמעו בעניין זה היה של הרב שמואל חיים פפנהיים, עורך שבועון העדה, ביטאונה של העדה החרדית, הקבוצה הקנאית והשמרנית ביותר בקרב הציבור החרדי. בריאיון שהעניק בסוף אוגוסט 2014 ליהודה גרובייס, עורך המגזין המצולם כוורת, טען פפנהיים שהקצנה בנושא זה הגיעה לשיאים חדשים. לראיה, כך סיפר, הוא עצמו נאלץ להפסיק את פרסומו של מדור קבוע בעיתונו משום שנדרסו בו שמותיהן הפרטיים של הנערות שהתארסו באותו חודש. פפנהיים, חסיד קהילת תולדות אהרון, הוא צאצא של משפחה חרדית ממוצא גרמני שהשקפת עולמה מתונה יחסית. במהלך הריאיון הוא תמה על השינוי שחל ביחסה של העיתונות החרדית לנשים וטען כי לא תמיד נהגה בדרך זו.⁶

בתגובה לביקורת שנמתחה על האתר בחדרי חרדים, שפרסם את התמונה המצונזרת של הממשלה, השיב מאיר גל, מו"ל האתר, כי "בחדרי חרדים" הוא האתר החרדי הגדול בעולם – בדגש על חרדי. משכך, הוא אינו מפרסם תמונות נשים בעמוד הבית שלו [...] העיתונות החרדית מעולם לא הכניסה ולעולם לא תכניס תמונות נשים".⁷ במאמר זה נבחנת טענתו של גל, המבטא את התפיסה המקובלת בציבור החרדי על יחסה ההיסטורי של העיתונות החרדית לתמונות נשים. המאמר יבחן רק את ייצוגן הגרפי של נשים בעיתונות החרדית לדורותיה באמצעות תמונות או איורים. לא יידונו בו סוגיות אחרות בשאלת הקשר בין העיתונות החרדית לנשים, כמו אזכור שמות נשים, סקירת תפקידן החברתי של נשים בציבור החרדי, שאלת חינוך הנשים החרדיות והכשרתן לחיים, חינוך מיני והגברת המודעות להתגוננות מפני תקיפות על רקע מיני, מעמד הנשים בפוליטיקה החרדית, שילוב פרסומות המיועדות לנשים, פרסום הספדים לנשים שנפטרו, והיחס למדורים או למוספים נפרדים לנשים.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

1. תמונת הממשלה ה-34 לפני ואחרי הסרת תמונות השרות.
2. העלמת נעלי העקב האדומות.
3. טשטוש פניהן של בובות מסדרת "ג'לאט".
4. מחיקת פניהן של ילדות בפרסומת לתחפושות.
5. ילדה בפרסומת הופכת לקולב.
6. הסרת דמות האישה מחבילת מלח.
7. העלמת נעלי נשים מתוך המגירה.
8. משפחה חרדית בריאה ושמחה ללא נשים.
9. המרחב החרדי בלי נשים.

סריקה מלאה אחר תמונות נשים בכל העיתונים החרדיים היא משימה בלתי אפשרית ולו בשל העובדה שגיליונות רבים של אותם עיתונים אבדו לכלי שוב והותירו אחריהם רק דוגמאות בודדות המעידות על קיומם. גם באותם עיתונים ששרדו במלואם או ברובם, ואפילו בין אלה שהגישה אליהם אפשרית באמצעים דיגיטליים, איתור של תמונות נשים בתוך מיליונים רבים של דפי עיתונות הוא משימה סיופית. לכן התמקד החיפוש באותם עיתונים שנחשבו, הן בזמן פרסומם והן בדיעבד, כחשובים וכמייצגים את הזרמים החרדיים השונים. גם בעיתונים אלה לא נערך חיפוש שלם ומקיף, מפני שמטרת המחקר לא הייתה לערוך מחקר כמותי של תמונות הנשים בעיתונות החרדית, אלא רק להצביע על כך שמדובר בתופעה שהייתה מקובלת תקופה ארוכה.

כדי להתמקד במטרה, כלומר בעיתונות החרדית המרכזית, לא נכללו במחקר עיתונים דתיים שלא זוהו בוודאות כשייכים למגזר החרדי, כמו העיתונים הדתיים שיצאו לאור במדינות שונות מטעם תנועת המזרחי או מטעם קבוצות דתיות אחרות. כן לא נכללו בו מאות כתבי עת תורניים שעסקו בליבון סוגיות הלכתיות ופרשנות תורנית ונועדו בראש ובראשונה לציבור הלמדנים. בסופו של דבר הובאו דוגמאות מ-25 עיתונים וכתבי עת מתקופות וממדינות שונות מאירופה וכן מארצות הברית, מארץ ישראל (פלשתינה) וממדינת ישראל, שנועדו לצריכתו של הציבור החרדי הרחב. מסקירה זו עולה באופן חד משמעי כי פרסום תמונות נשים הייתה פרקטיקה מקובלת במשך רוב שנות קיומה של העיתונות החרדית, ומעולם לא עוררה תרעומת או התנגדות. מכך יש להסיק שהמצב השורר כיום, שאין למצוא זכר לתיאור גרפי של אישה, הוא שינוי מהותי ממסורת מקובלת שנמשכה ללא הפרעה למעלה ממאה שנים.

על רקע ממצאים אלה יוקדש הפרק האחרון של המאמר לשאלות כמו כיצד ומתי השתנתה המגמה, מה הסיבה להשמטתן של תמונות נשים מן העיתונות החרדית, ומדוע ההסברים שניתנו לכך בחברה החרדית התעלמו מן המציאות ההיסטורית. לסיכום יובאו בקצרה דוגמאות נוספות שבהן הטענה החרדית שונה מן המציאות ההיסטורית, ותישאל השאלה מה אפשר ללמוד מדוגמאות אלה על מעמדה של האמת ההיסטורית בתפיסת העולם החרדית בת זמננו.

תמונות נשים בספרות היהודית ההיסטורית

השימוש בתמונות נשים כחלק מעיטורי השערים של ספרי קודש החל בראשית המאה השש-עשרה, כמה עשורים לאחר הדפסתו של הספר העברי הראשון. איורי נשים, אפילו נשים חשופות חזה, הופיעו בשעריהם של ספרי יסוד יהודיים רבים.¹⁴ הנוהג לעטר את עמודי הפתיחה של ספרי קודש בשערים מאוירים נמשך עד תחילת המאה התשע-עשרה, אז התקבע המנהג להשתמש בשערים בעלי עיצוב גרפי שלא כלל איורים של דמויות אנושיות.¹⁵ השימוש באיורי נשים בשערי הספרים בראשית עידן הדפוס העברי, והעובדה שלא נתקל בהתנגדות הרבנים, מעידים על כך שנוהג זה לא נחשב פוגעני או סותר עקרונות מוסריים או הלכתיים.¹⁶ למרות זאת, הדפסות חדשות של ספרים עתיקים במאה העשרים, הגם שהציגו את השער המקורי, טשטשו או מחקו כליל את תמונות

שורה של מחקרים בתחומים משיקים פורסמו בעשורים האחרונים, ובהם מחקריהם של קימי קפלן, יוסף פונד ומנחם מיכלסון ואחרים על מאפייניה של התקשורת החרדית בכלל,⁸ ומחקריהן של רבקה נריה בן-שחר ואורלי צרפתי על מקומן של נשים בעיתונות החרדית בפרט.⁹ מחקרים אלה נתמכים ומתכתבים עם פרסומים של חוקרות כמו תמר אלאור, מרגלית שילה, סימה זלצברג ובלה ליוש על דמותה ומעמדה של האישה בחברה החרדית בעבר ובהווה.¹⁰ מחקרים נוספים, כמו אלה של מנחם פרידמן, בנימין בראון, חיים וקסמן ואחרים, מספקים הסברים למגמת ההחמרה ההלכתית והקנאות הדתית שהביאה בסופו של דבר להפסקת פרסום תמונות נשים בעיתונות החרדית.¹¹

המטרה העיקרית במאמר זה היא להוכיח שהצגת תמונות של נשים, תחילה כעיטור לשערים של ספרי קודש, ובהמשך בעיתונים שנועדו לציבור החרדי האורתודוקסי הרחב, הייתה תופעה נפוצה ומובנת מאליה. העיתונים שפרסמו תמונות אלה ייצגו לא רק את הציבור המשכיל והפתוח יותר בקרב שומרי המצוות כי אם גם את השקפותיהן של הקבוצות שנחשבו בזמן לקנאיות ביותר. אותם עיתונים שפרסמו תמונות נשים בקביעות היו גם אלה שקידמו את גיבושה של התפיסה האורתודוקסית, שראתה את עצמה כממשיכתה של היהדות המסורתית וכנבדלת מהיהדות המשכילית, הרפורמית והחילונית. עיתונים נוספים שפרסמו תמונות של נשים קידמו ותמכו בהקמתה וכדרכה של התנועה החרדית השמרנית אגודת ישראל. כך נהגו גם חלק מן העיתונים של הקבוצות הקנאיות שהתנגדו לאגודת ישראל וגינו אותה על דרכה המתונה והפשרנית.

המחקר ומאפייניו

בשנת 1846 יצא לאור באלטונה שבגרמניה העיתון **שומר ציון הנאמן**, *Der treue Zionswächter*. עיתון זה, הראשון שציין בכותרתו את שם התואר 'אורתודוקסיה', נחשב לעיתון החרדי הראשון אשר פרץ את הדרך למאות עיתונים חרדיים.¹² חלקם, כמו **שומר ציון הנאמן**, יצאו לאור בידי אנשים פרטיים, בדרך כלל רבנים. כתבי עת אחרים, כמו **מחזיקי הדת** שהחל להופיע בגליציה בשנת 1879, יצאו לאור מטעם ארגונים אורתודוקסיים שונים, ובמאה העשרים יצאו לאור למעלה מ-300 עיתונים וכתבי עת מטעם קבוצות שונות שהשתייכו בדרך זו או אחרת לתנועה החרדית אגודת ישראל ולבנותיה (פועלי אגודת ישראל, צעירי אגודת ישראל, פועלי אגודת ישראל בירושלים [פאג"י]).¹³

עקב העלות הגבוהה של יצירת הגלופות ותפוצתם המוגבלת, מיעטו העיתונים החרדיים הוותיקים בהדפסת תמונות או איורים, בדרך כלל מאחת משלוש סיבות מרכזיות. הראשונה, הצגת תמונה של דמות ציבורית או מוסד חשוב שהעיתון היה חפץ ביקרם. השנייה, הצגת תמונה או איור שציינו תופעה שהיה קשה להסבירה במילים או שהייתה מאורע היסטורי יוצא דופן. הגורם השלישי והנפוץ יותר הייתה הצגת תמונה במסגרת של פרסום מסחרי. במקרה זה נשא המפרסם בעלות הכנת הגלופה ואפשר היה להשתמש בה בכמה גיליונות או להעבירה בין עיתונים שונים.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

- מקבץ 2: שערי ספרים עבריים המציגים תמונות נשים
1. ארבעה טורים, אויגסבורג, שנת ש' (1540).
 2. שולחן ערוך, של"ח (1578).
 3. הגדה של פסח, ונציה שס"ט (1609).
 4. תנ"ך, אמסטרדם תמ"ז (1687).
 5. יואל סירקיש, בית חדש, פרנקפורט תנ"ז (1697).
 6. סדר התפלות, אמסטרדם תס"ה (1705).
 7. תקון סופרים, אמסטרדם תפ"ו (1726).
 8. שמשון בן צמח דורן, ספר תשבץ, תק"א (1741).
 9. נביאים ראשונים: יהושע, פיורדא תקס"ה (1809).

1

2

3

4

5

6

7

8

9

מקבץ 3: שערי ספרים עבריים המציגים תמונות נשים – פרטים מוגדלים מתוך מקבץ 2

הראשיים של העיתון באיור שתיאר סצנה בכותל המערבי ובו נראות נשים יושבות לצדם של הגברים המתפללים לידו. באותה שנה הופיעה תמונה של אישה בגודל מלא במודעה לכלי בית.²² בשנת 1893 הופיעה תמונת אישה בטקסט המרכזי עצמו באיור גדול שתיאר את ברכת יעקב לבניו.²³ בשנת 1896 הופיעה תמונת אישה בפרסומת קבועה לקפה.²⁴ השימוש בתמונות נשים נעשה נפוץ יותר במאה העשרים, אז הופיעו הנשים לא רק בפרסומות אלא אפילו באיורים ששימשו לסימון דקורטיבי של גבולות הכתבות השונות בתוך הטקסט.²⁵ [מקבץ 4] רוב העיתונים החרדיים שהופיעו בתקופה שבין סוף המאה התשע-עשרה ועד מלחמת העולם הראשונה בהונגריה ובאימפריה הרוסית לא כללו תמונות, ולכן לא נדפסו בהם גם תמונות נשים. אחד העיתונים שנתן כמה למודעות פרסומת עם תמונות נשים היה המודיע, בעל כותרת המשנה "עיתון אורתודוקסי", שיצא לאור בפולטבה. עורכו, הרב אליהו עקיבא רבינוביץ', נודע בהשקפותיו הקנאיות ובהתנגדותו המוחלטת לציונות. בארץ ישראל פרסם **חבצלת**, עיתונו של ישראל ב"ק, איש היישוב הישן החסידי בירושלים, מודעות פרסומת עם תמונות נשים תקופה ארוכה.²⁶ כך נהג גם העיתון הירושלמי מוריה, עיתונו של יהודה אריה וייס, שהתיימר לייצג השקפת עולם דתית יותר משל קודמו, ואשר כותרת המשנה שלו כינתה אותו: "אורגן אורתודוקסי רשמי".²⁷ [מקבץ 5]

תקופת בין המלחמות

אגודת ישראל, התנועה החרדית הבין-לאומית, נוסדה בשנת 1912, אולם בגלל פרוץ מלחמת העולם הראשונה החלה לפעול רק לאחריה. כחלק ממדיניותה עודדה התנועה את סניפיה השונים לפרסם עיתונים שיקדמו את מדיניותה ואת השקפת עולמה. יוסף פונד, שסקר את הפעילות העיתונאית הזאת בספרו **מתווי דרכים**, הרכיב רשימה שכללה כ-330 עיתונים שיצאו לאור במהלך השנים על ידי אגודת ישראל והתנועות הנספחות אליה.²⁸

חלק מן העיתונים הללו פרסמו תמונות של נשים באופן קבוע. העיתון *Die Jüdische Presse* (העיתון היהודי), שיצא לאור בווינה, היה עיתון של הקהילות האורתודוקסיות ושל אגודת ישראל באוסטריה ובסלובקיה. אחד המפרסמים הקבועים בו היה יצרן הפיאות הנכריות אותמר (אימטר) שיף שמשנות העשרים המוקדמות פרסם כמעט בכל גיליון תמונות של נשים בתסרוקות שונות. העיתון **אונזער וועג** (דרכנו) שיצא לאור בִּשְׂדֵלִץ שבפולין, והיה מקושר לאגודת ישראל, פרסם בסוף שנות העשרים תמונות של נשים בפרסומות לחברת אופנה. כך נהגו גם העיתונים די **אידישע שטימע** (הקול היהודי) שיצא לאור בקרקוב ו**אידישע וועלט** (העולם היהודי) מקובנה. העיתון **יידישע צייטונג** (עיתון יהודי) שיצא לאור במונקטש שבצ'כוסלובקיה, זוהה עם מחנה תומכיו של ר' חיים אלעזר שפירא, הרבי ממונקטש. גם עיתון זה, שתמך בעמדתו של רב העיר שהתנגד בחריפות לאגודת ישראל, פרסם בשנת 1932 את תמונתו של הרב לצד בתו במהלך נסיעתם של השניים לירושלים ותמונה נוספת שלה התפרסמה שנה לאחר מכן, לקראת חתונתה. תמונות נשים התפרסמו בשנות השלושים גם בעיתון *Hoemesz* (האמת), ביטאון ארגון הקהילות האורתודוקסיות

הנשים כך שאי אפשר יהיה לזהותן. כך אפשר לראות את יחסה הדו-משמעי של היהדות למסורת הדפוס העברי הקדום. מצד אחד היא העריכה וקידשה את הטקסטים הקדומים, אולם מצד שני היא צנזרה את התכנים החזותיים שלא תאמו את השקפת עולמה הנוכחית, והצדיקה זאת בשמירה על המסורת. בנושאים אלה עסק ספרו של החוקר מרק שפירו שכותרתו *Changing the Immutable*, כלומר 'לשנות את מה שאסור לשנות', מעידה על תכנו.¹⁷

נראה אם כן שבמאה התשע-עשרה, ובמיוחד במאה העשרים, השתנתה הנורמה הדתית ביחס להצגתן של תמונות נשים. בעוד ייצוגן הגרפי של נשים בספרים התורניים הלך ופחת, הרי שבאותה תקופה ממש הן החלו לפקוד את דפי העיתונות החרדית. דמויות נשים הופיעו בעיתונות החרדית, כלומר זו שאליה נחשפו גברים חרדים, באופן קבוע כמעט עד סוף המאה העשרים. אלא שבעקבות תהליכים פנימיים בחברה החרדית עצמה, ולמעשה בלי שהתקבלה החלטה הלכתית מוסמכת ומקובלת בנידון, התפשטה נורמה חדשה לפיה אין להציג תמונות נשים בעיתונות החרדית.

האוקסימורון "המצאתה של מסורת" לתיאור החלפתם של סטנדרטים דתיים קיימים בסטנדרטים חדשים שהם בדרך כלל מחמירים יותר, נטבע בתחילת שנות התשעים של המאה העשרים בידי מיכאל סילבר.¹⁸ מאז נעשה בו שימוש בידי חוקרים נוספים, ובמיוחד חוקרים של ההלכה היהודית, שתיארו מגמות של החמרה והקצנה דתית. במקרים רבים, טענו החוקרים, הוצגה החומרה לא כחידוש הלכתי שנבע משינוי באורח החיים באותה תקופה או משיקולים אקטואליים, אלא כהחלה של נורמות שהיו נהוגות בעבר וכעת הגיע הזמן להשיבן למעמדן הקודם. בציטוט שמביאה סימה זלצברג במאמרה על "אופנת השאלים", אופנה שאף היא מסורת מומצאת, אומרת הדוברת: "בזמן בית המקדש כל בנות המלכים לא יצאו בלי מעיל עליון על הבגדים. והיום זה חוזר".¹⁹ ציטוט זה, המתייחס להשערה חסרת סימוכין כאל עובדה, מזכיר את דבריו של מנהל אתר **בחדרי חרדים** שקבע בנחרצות, וללא ידיעה אמיתית, כי סירובו לפרסם תמונות נשים נובע מן הסטנדרטים שהיו נהוגים בעיתונות החרדית "מדורי דורות". [מקבצים 2-3]

מסוף המאה התשע-עשרה עד מלחמת העולם הראשונה

עידן העיתונות החרדית נפתח כאמור עם יציאתו לאור של העיתון **שומר ציון הנאמן** בשנת 1846. העיתון יצא לאור במשך כעשר שנים, שבהן, למעט מספר קטן של סמלים גרפיים, לא הציג איורים מכל סוג שהוא. העיתון שתפס את מקומו היה *Der Israelit* (היהודי), שהחל להופיע בשנת 1860 והכריז על עצמו, כמו קודמו, כעיתונה של האורתודוקסיה. העיתון יצא לאור עשרות שנים ובתחילת המאה העשרים נרכש בידי הרב יעקב רוזנהיים, מייסדה ונשיאה של התנועה החרדית אגודת ישראל.²⁰ אף שהעיתון הדפיס מספר לא מבוטל של מודעות פרסומת, מספר האיורים בו היה נמוך, ובכעשרים השנים הראשונות לפרסומו לא מצאתי בו תמונות של נשים.

נוכחות גרפית ראשונה של נשים בעיתון זה מצאתי בשולי מודעה משנת 1879 של יצרן דברי מתיקה שהציג פרסומת המעוטרת במדליונים ועליהן דמויות נשיות.²¹ בשנת 1884 עברו תמונות הנשים לדפים

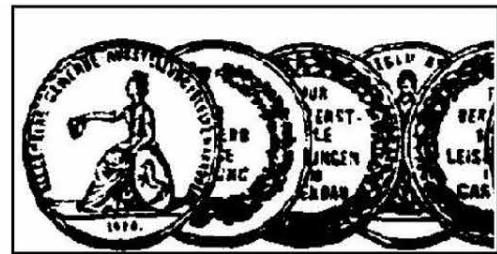

 Empfehle **Chokolade, Bonbons, Backwaren** etc., welche ich mit Genehmigung des Herrn
 Landrabbiners fabricire. Wiederverkäufer erhalten Rabatt.

J. Simon,

 Marzipan- und Backwaren-Fabrik, Hannover.

 1085]

1

Alphons Hirschel

 S große Sandgasse S
Frankfurt a. M.

 empfiehlt sein reichhaltiges Lager aller Arten
Kochgeschirre,
Holz- und Borstwaren,
 sowie in schöner Ausführung
Seder-Schüsseln

 von **MR. G. ar** (1568)

3

 Wir speisen nach
Cleef's israel. Kochbuch
 Preis 5 Mark.
 Verlag von M.W. Kaufmann, Leipzig.

4

 Trinket nur
COSMANN'S gebr.
 Java-Kaffee

4. דער איזראעליט (מיינץ), 7.5.1902, עמ' 814.
5. דער איזראעליט (מיינץ), 6.1.1896, עמ' 34.
6. דער איזראעליט (מיינץ-פרנקפורט), 3.1.1907, עמ' 13, 6; שם, 24.1.1907, עמ' 3.

- מקבץ 4: תמונות נשים בעיתון *Der Israelit*
 1. דער איזראעליט (מיינץ), 2.4.1879, עמ' 371.
 2. דער איזראעליט (מיינץ), 17.3.1884, עמ' 390.
 3. דער איזראעליט (מיינץ), 9.2.1893, עמ' 390.

החרדיים הפופולריים **דאס אידישע ליכט** (האור היהודי) ו**דאס אידישע ווארט** (המילה היהודית) הציגו תמונות נשים בקביעות עד אמצע שנות השבעים. תמונות של נשים הוצגו גם בכתבות ובמודעות הפרסומת שפרסמו המגזינים החרדיים **אלגעמיינער זשורנאל** (עיתון כללי) ו**די תורה וועלט** (עולם התורה) עד תחילת שנות השמונים. כמו בעיתונות בישראל, גם בארצות הברית הכניע ניצח הצורך להיאבק במודרנה, שכללה את הרדיו, הטלוויזיה, המחשב והאינטרנט, כמו גם את המאבק בחוסר הצניעות במרחב הציבורי היהודי, את העיתונות החרדית. בסוף המאה העשרים פחתו מאוד תמונות הנשים בעיתונות החרדית הכללית והן נותרו, במספרים מצומצמים, רק בעיתונים ובמגזינים שנועדו מראש לנשים. [מקבצים 8-9]

עיתונות חרדית במדינת ישראל

הקמת המדינה שינתה מן היסוד את תפיסתם העצמית של החרדים. החילונים, שהיו הרוב בעם ישראל, עמדו כעת בראש הממשלה של מדינת היהודים, שגם החרדים הפכו לאזרחיה. לשינוי זה הייתה השפעה מכרעת גם על העיתונות החרדית שייצגה, למעשה, חמישה גושים פוליטיים ואידיאולוגיים שונים זה מזה ביחסם למדינה. הגדול ביותר היה זה שזוהה עם הזרם החרדי המרכזי של אגודת ישראל. השבועון הוותיק **קול ישראל** פינה לאחר קום המדינה את מקומו ליומון **המבשר**, שלאחר כמה חודשים הוחלף בעיתון **המודיע**, שהפך לעיתון החרדי המרכזי עד אמצע שנות השמונים. קבוצת משנה של זרם זה הייתה צעירי אגודת ישראל שהוציאה את הירחון **רגלנו**. שתי קבוצות נוספות השתייכו למחנה הפועלים החרדים. הראשונה והקטנה יותר הייתה פועלי אגודת ישראל הירושלמית (פאג"י), שהשקפת עולמה הייתה קיצונית יותר מזו של הזרם המרכזי והיא נתנה לה ביטוי תחילה בעיתון **היומן** ולאחר מכן ביומון **הקול**. התנועה השנייה, פועלי אגודת ישראל (פא"י), הוציאה לאור את העיתון **שערים**, שהחל את פעילותו בשנות השלושים אבל הפך לפרסום קבוע רק לאחר קום המדינה.³² תנועה חרדית זו הייתה בעלת היחס החיובי ביותר ביחס למדינה. הקבוצה החמישית והקטנה ביותר הייתה זו של החרדים הקנאים שהתרכזו סביב העדה החרדית ונטורי קרתא וגם להם היו כתבי עת משלהם. הם מיעטו בפרסום תמונות ולא הציגו תמונות נשים כלל.³³

בעשורים הראשונים שלאחר קום המדינה פרסמו העיתונים של שלושת הזרמים המרכזיים, כלומר **המבשר/המודיע**, **היומן/הקול** ו**שערים**, כתבות ומודעות פרסומת שבהן הופיעו איורי נשים וילדות, חלקן גם במראה 'לא צנוע', כלומר בזרועות או ברגליים חשופות. ככלל, היה מתאם בין הקו שייצג העיתון ביחס לציבור ולמדינת ישראל ובין כמות תמונות הנשים שהתפרסמו בו. כך למשל הציג העיתון **שערים** יותר תמונות נשים בפרק זמן נתון מאשר **המודיע**, מספר נמוך יותר הוצג בעיתון **הקול** ואילו עיתוניהם של הקבוצות הקנאיות ביותר, כלומר העדה החרדית ונטורי קרתא, לא הכילו תמונות נשים כלל. מרבית התמונות בעיתונים היו איורים שהיו חלק ממודעות פרסומת, אולם במקרים מעטים הוצגו גם תמונות ריאליסטיות שליוו פרסומת או כתבות על נשים נכבדות או על מערכת החינוך לבנות חרדיות.

בטרנסילבניה, שיצא לאור בטורדה שברומניה. גם עיתון זה נודע ביחסו העויץ לאגודת ישראל, שרוב הרבנים בטרנסילבניה חשבוה לתנועה פשרנית ומתונה. פרסומות שכללו תמונות נשים הופיעו גם בעיתונים האורתודוקסיים *Zsidó Újság* (עיתון יהודי) ו-*Orthodox Zsidó Újság* (עיתון יהודי אורתודוקסי) שיצאו לאור בבודפשט שבהונגריה. אפילו בוויילנה – ירושלים דליטא, מרכזה הרוחני של היהדות הליטאית המתנגדית – פרסם העיתון החרדי **דאס ווארט** (המילה), ששימש גם כשופרה של אגודת ישראל, תמונות נשים. בארץ ישראל אפשר העיתון **קול ישראל**, שהיה העיתון החרדי הבולט ביותר בתקופת בין המלחמות, להציג פרסומות לנעלי נשים שבהן נראו רגלים נשיות חטובות.²⁹ [מקבצים 6-7]

עיתונים חרדיים בארצות הברית

עד שנות השלושים של המאה העשרים נחשבו הסטנדרטים הדתיים של היהדות האורתודוקסית בארצות הברית נחותים בהרבה מאלה של החברה המקבילה לה באירופה. אופי החיים ושוק התעסוקה היה כזה שרוב היהודים, ובהם גם אלה שהשתייכו לקהילות האורתודוקסיות, לא יכלו להימנע מלעבוד בשבתות. הפרתה של מצווה כה חשובה הביאה לזלזול במצוות בסיסיות אחרות כמו כשרות, הקפדה על דיני טהרת המשפחה, לבישת יציצית והנחת תפילין. זאת ועוד, הורים רבים נמנעו מלשלוח את ילדיהם לחינוך במוסדות יהודיים, ואפילו לא למסגרות החינוך היהודיות המשלימות שפעלו בימי ראשון (Sunday schools). אורח חיים מתיירני זה בא לידי ביטוי גם בעיתונות האורתודוקסית באמריקה. העיתון **דער מארגען זשורנאל** (עיתון הבוקר), העיתון המרכזי של מחנה שומרי המצוות בארצות הברית, פרסם מודעות פרסומת שכללו תמונות נשים כמעט מדי יום. באחדות מן התמונות אף הופיעו נשים לבושות בבגדיהן התחתונים בלבד ותמונת נשים הופיעה אפילו במודעה שפרסם מקווה כשר.³⁰ אפילו הפרדס, ביטאונה התורני של אגודת הרבנים, הגוף החרדי ביותר באמריקה בין המלחמות, לא אסר על הצגת פרסומות ובהן תמונות נשים.

בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, עקב פריצתה של מלחמת העולם השנייה ובמיוחד לאחר השואה, גדל מאוד מספרם של המהגרים החרדים לאמריקה. במקביל לכך, עקב שינויי חקיקה ותמורות בדעת הקהל, הפך אופי החיים במדינה לכזה שאפשר לציבור רחב יותר לשמור את מצוות הדת היהודית בלי שהרבר יפגע בפרנסתו או במעמדו החברתי. וכך, בתהליך שסמואל הילמן וחוקרים אחרים כינו "התזוזה לימין", הפכה האורתודוקסיה האמריקנית לאחר השואה לקפדנית ולקנאית כפי שהייתה באירופה לפני כן.³¹ דוגמה לכך אפשר לראות בעיתון **דער איד** (היהודי) אשר לאחר שנוסד בתחילת שנות החמישים בידי ד"ר אהרון רוזמריין כעיתון אורתודוקסי, המשיך במסורת של הצגת פרסומות וכתבות שכללו תמונות נשים. לאחר שנרכש בידי חסידות סאטמר בשנת 1956, הוא חדל מכך.

עם זאת היו עיתונים וכתבי עת חרדיים אחרים שפרסמו איורים ואף תמונות נשים במדורי החדשות ובמודעות הפרסומת. כזה היה כאמור העיתון **דער מארגען זשורנאל**, שבראשית שנות החמישים איחד את פעילותו עם העיתון **דער טאג** (היום) עד 1971. גם הירחונים

1

2

3

4

5

6

7

9

10

8

מקבץ 6 : תמונות נשים בעיתונים חרדיים בתקופת בין המלחמות – חלק א

1. יודישה פרסה (וינה), 8.4.1924, עמ' 109.
2. יודישה פרסה (וינה), 26.9.1924, עמ' 271.
3. יידישע שטימע (קרקוב), 18.10.1929, עמ' 1.
4. ז'ידו אוי שאג (בודפשט), 25.2.1938, עמ' 2.
5. יידישע צייטונג (מונקטש), 10.3.1933, עמ' 3.
6. יודישה פרסה (וינה), 26.10.1923, עמ' 4.
7. יידישע וועלט (קובנה), 25.3.1932, עמ' 1.
8. קול ישראל (ירושלים), 19.10.1933, עמ' 4.
9. אונזער וועג (שדליץ), 4.4.1930, עמ' 1.
10. אונזער וועג (שדליץ), 15.5.1929, עמ' 1.

COGNAC
MAJLEPSZY I NAJZDROWSZY TRAPICZNY JAGALNY
 MAJLEPSZY & NAJZDROWSZY
 DE LA VISTULA
 OLIVA

1

Czarujacy wdziek miodosci
sabelnu i czysta ceni-to maie nie kazdej pani.
Uzywaj stale
kremu i mydla
HERBA
ja zachwyctsz wszystkich!...

2

Katar, niemly goit,
 jesz skrze przedmiotem obaw, gdyt prowadzi czysto do powatnych chorob. Z tego powodu wskazaniem jest, aby juz przy najmniejszych znakach kataru, a idwiez kazdego innego zezobienia, zzywac natychmiast oryginalne tabletki Aspiriny.

Istnieje tylko jedna
ASPIRINA

Kazde opakowanie i kazde tabletko oryginalne Aspiriny opatrzone sa znakiem BAYER.

3

מה נשתנה הלילה
 והנה עכל הלילות

A szabadság ünnepe.

A mi szabadság ünnepekor mindenki nagy örök mulok. Ezért az éne az egész rend a szabadság, azaz per sokat éne az énele és az énele. A szabadság ünnepekor nagy örök mulok és az énele. A szabadság ünnepekor nagy örök mulok és az énele.

CERESZ
 a 100 százalékosan tisztá növényzst.

4

Elegáns modern parókák
íartós
ALTSCHULER
 készítmények
 BUDAPEST, VII. CSÁNYI UCCA 12
 (Királyucca sarok)
 Telefon: 131-079
 Királyiálag elsőrendű minőség s kivitel

5

PAŁAC PONCZOCH
KRAKÓW UL. FLORJAŃSKA L. 31
 UL. GRODZKA L. 49
 TELEFON Nr. 4578

Poleca swój bogato zaopatrzony
skład pończoch, skarpetek, rękawiczek
i wszelkich wyrobów trykotowych
 we wszelkich gatunkach
po cenach bardzo umiarkowanych

6

מטרה ורי אצל שינוי והתמורה

Dr. med. H. Schütz & **Dr. med. H. H. H.**
 (Klinikum) 2000

7

- מקבץ 7: תמונות נשים בעיתונים חרדיים בתקופת בין המלחמות - חלק ב
1. דאס ווארט (וילנה), 28.7.1926, עמ' 1.
 2. דאס ווארט (וילנה), 22.7.1932, עמ' 3.
 3. דאס ווארט (וילנה), 17.10.1930, עמ' 4.
 4. האמת (טורדה), 31.3.1939, עמ' 4.
 5. אורתודוקס זידו אוישאג (בודפשט), 10.3.1940, עמ' 3.
 6. יידישע שטימע (קרקוב), 24.4.1929, עמ' 1.
 7. דאס ווארט (וילנה), 4.7.1931, עמ' 4.

שמרים רוסישע שוויץ באר
51 פייט סמריט,
 בעטווין דעקענס
 און ריווינגטאן

דיא בעסטע שוויץ באר אין ניו יארק מיט א
 נידעלע שוש מון קוואל וואסער אויף א סטוה
 כשרה און מארקעל וואנעס.
 דינסטאג שוויץ פיר פרויען פון 1 נאכ
 מיטאג ביו 12 אורר אבערס.

1

AN INNOVATION AT
The BREAKERS
 On the Boardwalk
 ATLANTIC CITY
PASSOVER

הזו רעז
 יעקב ביימעל
 זיס קריטה באהר,
 זון ניו יארק וועלען
 גראווען די סדרים
 אין הויפט
 ריינינגרום

כשר וכהורר
 אונטער השגחה פונ'ם
 אטלאנטיק סיטי
 מרא דאתרא
 הרב ר' משה שפירא
 פרוואסע סדרים פאר
 גרופעס אין פאר
 ליעס אין פרוואסע
 ליינינגרוםס

MAKE YOUR RESERVATIONS NOW

3

JUNKET
 Renett's Trade-Mark For
RENNET POWDER

מאכט רעננעמ-צושפיו מיט איינע פון זיי
 "דושאנקעמ" אדער "דושאנקעמ"
 אדער רעננעמ פארדער
 פארטוג נעוויס און פון פלויז
 וואר צו מאכען אן אויסרענע
 וועגלונגע קאלירדיקייט פון
 רעננעמ-צושפיו. גום בלוז צו
 לעב לויכע סילך - קיין
 אויער, קיין באקען, קיין קאכען.
 זעסע רעננעמ פלויזשפייז:

מער
 עקאנא-
 מיט

מער
 עקאנא-
 מיט

4

JUNKET
 Renett's Trade-Mark For
RENNET POWDER

מאכט רעננעמ-צושפיו מיט איינע פון זיי
 "דושאנקעמ" אדער "דושאנקעמ"
 אדער רעננעמ פארדער
 פארטוג נעוויס און פון פלויז
 וואר צו מאכען אן אויסרענע
 וועגלונגע קאלירדיקייט פון
 רעננעמ-צושפיו. גום בלוז צו
 לעב לויכע סילך - קיין
 אויער, קיין באקען, קיין קאכען.
 זעסע רעננעמ פלויזשפייז:

מער
 עקאנא-
 מיט

מער
 עקאנא-
 מיט

5

געלד שפארענדער סייך
 פאר דיאלע פרויען

Stout Woman's MONEY SAVING SALE

\$4 Nemo SELF-REDUCING CORSET

דיא סטויט ווייבן פאר דיא געלט שפארענדע סייך פאר דיאלע פרויען. דיא סטויט ווייבן פאר דיא געלט שפארענדע סייך פאר דיאלע פרויען. דיא סטויט ווייבן פאר דיא געלט שפארענדע סייך פאר דיאלע פרויען.

\$1 CIRCLET MORE THAN A BRASSIERE

דיא סטויט ווייבן פאר דיא געלט שפארענדע סייך פאר דיאלע פרויען. דיא סטויט ווייבן פאר דיא געלט שפארענדע סייך פאר דיאלע פרויען. דיא סטויט ווייבן פאר דיא געלט שפארענדע סייך פאר דיאלע פרויען.

2

REJOICE
 ...in the spirit of...in the tradition of
PASSOVER

MANISCHEWITZ

6

- מקבץ 8: עיתונים חרדיים בארצות הברית - חלק 1
1. מארגען זשורנאל (ניו יורק), 25.12.1908, עמ' 3.
 2. מארגען זשורנאל (ניו יורק), 1.1.1922, עמ' 3.
 3. הפרדס (ניו יורק), אפריל 1939, עמ' 40.
 4. הפרדס (ניו יורק), נובמבר 1936, עמ' 43.
 5. הפרדס (ניו יורק), אפריל 1937, עמ' 51.
 6. דאס אידישע ווארט (ניו יורק), ניסן תשכ"ב, עמ' 45.

1

2

רות בלוז

3

רוני ראט

4

5

25TH ANNIVERSARY SALE
Meal Mart
FREE YOUR PERSONAL CHEF
DELIVERIES and BALLOONS
FREE

810 MEAT MARKET	825-8800	153 FRODO'S MARKET	875-0100	180 LIU AVENUE	843-1443
815 MEAT MARKET	875-8800	155 FRODO'S MARKET	875-0100	180 NEW BRIDGE	835-8500
815 MEAT MARKET	875-8800	160 FRODO'S MARKET	875-0100	180 LEE AVENUE	843-1443
815 MEAT MARKET	875-8800	165 FRODO'S MARKET	875-0100	180 MADISON AVENUE	843-1443
815 MEAT MARKET	875-8800	170 FRODO'S MARKET	875-0100	180 MADISON AVENUE	843-1443
815 MEAT MARKET	875-8800	175 FRODO'S MARKET	875-0100	180 MADISON AVENUE	843-1443
815 MEAT MARKET	875-8800	180 FRODO'S MARKET	875-0100	180 MADISON AVENUE	843-1443
815 MEAT MARKET	875-8800	185 FRODO'S MARKET	875-0100	180 MADISON AVENUE	843-1443
815 MEAT MARKET	875-8800	190 FRODO'S MARKET	875-0100	180 MADISON AVENUE	843-1443
815 MEAT MARKET	875-8800	195 FRODO'S MARKET	875-0100	180 MADISON AVENUE	843-1443

SUPER SPECIAL 3.99

MONDAY and WEDNESDAY FAMILY PACKAGE 2
2 HOURS
GRAND FARM
CATERING
FREE DELIVERY
FOR THE PRICE OF ONE TAKE-OUT!

ANNUAL FAMILY WINNER
Serves 6 to 8 People
2 CHICKENS
KNISHES
KISHKE
\$4.99

FREE FOOD TRAY
WITH PURCHASE OF \$10.00 OR MORE

6

10 DAYS SPECIALS
STRASSER'S CHILDREN WEAR
12 LEE AVENUE, BROOKLYN, N.Y.
963-7688 • EV 7-5869

מיר ברויטן מאכען פילאז פארן קומענדיגען
ספיינע קליענטשאן. געבן מיר אונזער די אבער-
געבליבענע סטויבסטאם פארן קאסט פרייז
אומגיליךער העיליק
שענסטע זאכען
פאר מאמעס פרייז
שענסטע קינדער קליידען — און פיינעס באהאנדלונג
כאס זיכער נישט פארשטעלס די גולעקעווייס
סניווע שעדלן, פארען און ארומיגן און סניווע געלט
COME AND BE CONVINCED!
קומט און צייגט אייך איבער — איהר וועט זיין צופרידן

7

8

- מקבץ 9: עיתונים חרדיים בארצות הברית — חלק 2
1. דאס אידישע ווארט (ניו יורק), אדר א-ב תשכ"ה, עמ' 67.
 2. דאס אידישע ווארט (ניו יורק), ניסן תשכ"ב, עמ' 55.
 3. אלגעמיינער זשורנאל (ניו יורק), 25.7.1980, עמ' 1.
 4. אלגעמיינער זשורנאל (ניו יורק), 30.8.1979, עמ' 1.
 5. דאס אידישע ווארט (ניו יורק), אב תשל"ט, עמ' 61.
 6. אידישע ליכט (ירושלים-ניו יורק), אלול תשל"ב, עמ' 36.
 7. אידישע ליכט (ירושלים-ניו יורק), שבט תשל"ד, עמ' 5.
 8. די תורה וועלט (ניו יורק), אב תש"ם, עמ' 167.

מגמה זו של הרחבת קהל היעד ופנייה ישירה לציבור הנשים החרדיות אפשרה להסיט את פרסום תמונות הנשים מן העיתונות המרכזית, שנצרכה בעיקר בידי גברים, אל עיתונות הנישה. אולם כדי להבין את עוצמת ההתנגדות לפרסומן של תמונות נשים בעיתונות החרדית אי אפשר להסתפק בטענה שהשינויים הטכנולוגיים, הכלכליים והחברתיים אפשרו לפרסמן במקומות אחרים. יש לחפש אותה גם במישור האידיאולוגי-חברתי.

כאשר בוחנים את התנהלותה ואת מאפייניה של החברה החרדית בעשרות השנים האחרונות, אפשר לגלות בה שתי מגמות סותרות שמתקיימות זו לצד זו. המגמה הראשונה מכונה בספרות המחקר ישראליות ומודרניזציה. חוקרים שבחנו תופעה זו, ובראשם קימי קפלן, טענו כי בחברה החרדית, אף בקבוצות הקנאיות ביותר בתוכה, ניכרת השפעה ממתנת של העולם המודרני ושל הסטנדרטים המקובלים בחברה הישראלית. מגמה זו התבטאה בפתיחות גדולה יותר של החברה החרדית לשינויים ולנכונות לאמץ דרך חיים המושפעת מן המגמות החברתיות העולמיות והמקומיות.³⁷

בהיבט המגדרי-נשי אפשר לזהות תופעה זו בשאיפתן של נשים חרדיות להישגים כלכליים וחברתיים וברצונן ליטול משקל רב יותר בהכרעות הפוליטיות של כלל החברה החרדית. הביטוי לכך היה הקמתה של מפלגה נפרדת שתדאג לזכויות הנשים החרדיות ותנועת מחאה נגד אי הכללתן של נשים במפלגות החרדיות הקיימות.³⁸ בהקשר של התקשורת באה מגמה זו לידי ביטוי במספרן הגדל והולך של נשים חרדיות המשמשות כסופרות וכעיתונאיות ובריבוי הערוצים והאפשרויות העומדים לפניהן בואן להביע את השקפתן בענייני נשים.³⁹ בשנים האחרונות חל גידול ניכר במספרן של נשים חרדיות שרוכשות מקצועות חופשיים ולומדות במסגרות אקדמיות שונות. כן הוקמו מסגרות להכשרה מקצועית וללימודים אקדמיים המותאמים במיוחד לציבור החרדי בכלל, ולנשים חרדיות בפרט. לכך יש להוסיף מספר גדל והולך של נשים חרדיות שלומדות במסגרות אקדמיות רגילות, בעיקר לתארים מתקדמים, לאחר שקיבלו היתר מן הרב או האדמו"ר של הקהילה שאליה הן משתייכות.⁴⁰

זאת ועוד, נשים חרדיות, בעיקר מן הזרם המרכזי, מעוזות בשנים האחרונות לכטא את רצונן למימוש אישי ולהגשמה עצמית מחוץ לגבולות הבית והמשפחה. אחד הביטויים לכך הוא השינוי בהופעתן החיצונית. זו נעשית מעודכנת יותר, תואמת את רוח האופנה העולמית העכשווית, וכוללת גם צריכה של מותגי אופנה מקומיים וכין-לאומיים. שינויים חברתיים אלה משפיעים על תרבות הצריכה של נשים חרדיות לא רק בתחום הלבוש והאופנה אלא גם בתחומים הקשורים לאבזור וריהוט הבית, בחירת כלי הרכב, תרבות הפנאי והנופש, מודעות לתזונה בריאה יותר, ואפילו לפנייה לניתוחים פלסטיים ולטיפולים קוסמטיים לשם הסרת פגמים חיצוניים ואף לשיפור המראה הטבעי כדי להשיג מראה מצודר וצעיר יותר.⁴¹

המגמה השנייה בציבור החרדי היא ההקצנה הדתית, המלווה בהשקפת עולם שמרנית ובלתי מתפשרת שבמסגרתה מקבל על עצמו חלק מן החברה החרדית סטנדרטים חדשים של חומרות הלכתיות שלא התקיימו בדורות הקודמים. מגמה זו היא תגובת נגד למגמה

נוסף על עיתוני החדשות שיצאו לעיתים קרובות התפרסמו גם ירחונים מגזינים חרדיים. הנפוץ שבהם היה כתב העת בית יעקב, שהופיע תחילה ככתב עת לנשים אולם שינה במהרה את ייעודו למגזין משפחתי שהיה מקובל בקרב כלל הציבור החרדי. כתב עת זה, שבו התפרסמו תמונות נשים, אף פרסם מעת לעת הספדים לנשים שנפטרו והציג את תמונותיהן. אפילו כתב העת בידיש, דאס יידישע ליכט (האור היהודי), שיצא בהשגחת מוסדות העדה החרדית כדי לתמוך ברשת המוסדות לבנות חרדיות 'בנות ירושלים', פרסם תמונות של נשים וילדות כאמצעי לעידוד התרומות.

בתחילת שנות השמונים נפטר עורכו הוותיק של עיתון המודיע וכתב העת הוותיק בית יעקב חדל מלהופיע. אירועים אלה התרחשו על רקע תהליכים מבניים עמוקים בחברה החרדית בישראל. אלה כללו את כניסתה של אגודת ישראל לממשלת הליכוד בשנת 1977 לאחר שנעדרה ממנה במשך כ-25 שנים, את הקמתה של תנועת ש"ס, ואת הפיכתו של הרב שך למנהיג הבלתי מעורער של החברה החרדית.³⁴ אחת התוצאות של תהליכים אלה הייתה הקמתו של עיתון יומי נוסף בשנת 1984 בשם יתד נאמן, שייצג את התנועה החרדית-ליטאית דגל התורה מייסודו של הרב שך. במקביל החלו לצאת לאור כתבי עת חרדיים שיצאו לאור בידי גופים פרטיים ולא מטעם המפלגות החרדיות או מוסדות הקשורים בהן. אף על פי שבמהלך שנות השבעים הפסיק המודיע לפרסם תמונות נשים, עד אמצע שנות השמונים פרסם היומון יתד נאמן איורים של נשים וילדות במדור הנוער שלו שהיה חלק ממוסף השבת שנועד לכלל הקוראים.

בשנות התשעים החל יתד נאמן לפרסם את המוסף "בית נאמן" שנועד במיוחד לנשים וילדים ופרסם בו איורים ותמונות של נשים. כאשר החלה הוצאתו לאור של המוסף "בית שלנו" מטעם המודיע, הודיעו העורכים כי אין בכוונתם לפרסם בו תמונות נשים. כתוצאה מכך חדל גם "בית נאמן" לפרסם תמונות כאלה. תמונות נשים מתפרסמות כיום לעיתים רחוקות רק בכמה מן העיתונים החרדיים ה"מודרניים" יותר, כמו משפחה או משפחה טובה.³⁵ [מקבצים 10-11]

הפסקת פרסום תמונות נשים בעיתונות החרדית

הפסקת הפרסום של תמונות נשים בעיתונות החרדית הכללית לא הייתה תוצאה של החלטה ציבורית גורפת או של פסיקה הלכתית מטעם אישיות תורנית בכירה, אלא נבעה מתהליך חברתי מתמשך.³⁶ עם השנים התברר לעורכי העיתון, שבמקרים רבים היו גם פעילים פוליטיים, כי הם אינם יכולים להתעלם מדרישתן של נשים חרדיות להיות מיוצגות בעיתונות וכי החברה החרדית דורשת הקצאת מדורים נפרדים לנשים. מדורים אלה החלו להידפס לעיתים רחוקות כבר בתחילת שנות השישים, והיו לשכיחים בחלוף השנים. באמצע שנות השבעים הוחל בהפצתו של השבועון מרווה לצמא, שבו תפס החלק המוקדש לנשים מקום מרכזי. בשנות השמונים החל עיתון המודיע לפרסם את מוסף הנשים 'הבית שלנו' שבו חתמו נשים על כתבותיהן בשם המלא. בשנות התשעים הצטרפו כתבי עת נוספים, כמו משפחה ובקהילה, והעיתון יתד נאמן החל להוציא לאור כתב עת בשם בית נאמן.

המתערכנת חדשות לבקרים היא פרקטיקה נפוצה בחברה החרדית. ביוגרפיות של רבנים רבים עוברות עריכה מחמירה שמסירה מהן כל שביב של מידע המרמז על התנהלות שעלולה להיחשב מודרנית, מתירנית או ציונית. כך למשל מטשטשות הביוגרפיות החרדיות את העובדה שרבנים חשובים, כמו הרב עובדיה או הרב אלישיב, הועסקו במוסדות השלטון הממלכתיים הציוניים או שרבנים אחרים, כמו הרב מלובביץ' או רבנים שכיחנו במועצת גדולי התורה, היו בעלי השכלה כללית, ניהלו אורח חיים מודרני או החזיקו בהשקפת עולם דתית מתונה יותר מאלה המקובלות כיום.

המקרה המפורסם ביותר בהקשר זה הוא החרמתו המתוקשרת של ספרו של הרב נתן קמנצקי, *The Making of a Godol*.⁴³ הספר, שיצא בראשית המאה העשרים ואחת, תיאר את קורות חייהם של כמה מן הרבנים החשובים באמריקה ובהם של הרב יעקב קמנצקי, אביו של המחבר. לאחר צאתו של הספר לאור טענו רבנים כי הפרטים המוצגים בו חושפניים מדי וציוו להחרימו. גם המהדורה המצונזרת שהוציא המחבר כמה שנים לאחר מכן הוחרמה. החרמת הספר מנעה את תרגומו לעברית.⁴⁴

זאת ועוד, דוברים חרדים נוטים להסתיר את העובדה שבעשורים הראשונים למדינה התגייסו רוב הגברים החרדים לצה"ל, או שבחלק מן המוסדות החרדיים המובילים ציינו בחגיגות את יום העצמאות או את ניצחונותיו של צה"ל במבצע קדש ובמלחמת ששת הימים.⁴⁵ כן מוסתרת העובדה ההיסטורית שמספרם היחסי של בחורי הישיבות בכלל הציבור החרדי לפני השואה היה נמוך וכי רק מעטים הקדישו את כל חייהם ללימוד בישיבה בעוד מרבית הצעירים שומרי המצוות יצאו לעבודה מייד לאחר נישואיהם.

באשר לנשים, קיימת הסתרה מוחלטת של העובדה כי בסוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים נהגו רוב המשפחות החרדיות, גם החסידיות, להקנות לבנותיהן השכלה כללית רחבה יותר מזו של הבנים. עד להקמתה של רשת בית יעקב למדו בנות חרדיות רבות בבתי הספר הממלכתיים והעירוניים או באמצעות מורים פרטיים. הבנות החרדיות, במיוחד אלה שגדלו בריכוזים היהודיים העירוניים הגדולים, למדו גם שפות זרות, העשירו את ידיעותיהן בספרות המערב, למדו לנגן על כלי מוסיקלי וביקרו לעיתים בתיאטרון, בקולנוע, במוזיאונים ובאולמות הקונצרטים.⁴⁶

אף שמגמת ההקצנה של החברה החרדית בכלל, וביחס למקומן של נשים במרחב הציבורי בפרט, החלה כיוזמה של רבנים ופעילים גברים, בעשורים האחרונים נוספו אליהם גם נשים. אלה קיבלו עליהן לא רק את ההגבלות שהטילו הגברים, אלא אף הוסיפו חומרות משל עצמן. תופעה זו באה לידי ביטוי מיוחד בקבוצות המכוננות 'נשות השאלים' או 'נשות הטליבין' המכסות את גופן בשכבות לבוש רבות וחלקן אף מסתירות את פניהן כליל. נשים אלה מתהדרות בסטנדרטים מחמירים של צניעות המהווים חידוש גמור ביחס לנאמר בספרי ההלכה המקובלים. במקרים מסוימים מקנות הנשים הבוגרות את החינוך השמרני והקיצוני, שאליו מתנגדים רבים מן הרבנים, גם לבנותיהן הצעירות. אף שלעת עתה מדובר בתופעה שולית בחברה החרדית, אין לשער מהן המשמעות הגלומות בה לעתיד לבוא.⁴⁷

הראשונה וכמו מנסה לפצות עליה ולכפות על הציבור החרדי אורח חיים קנאי ומסתגר שבא לידי ביטוי בשני אופנים עיקריים.

האופן הראשון הוא באמצעות הפניית דרישות מחמירות שנקבעות בידי רבנים גברים, אל ציבור הגברים שנדרשים למלא שורה של מטלות הלכתיות בקפדנות רבה יותר. בעבר הלא רחוק אפשר היה לראות ברחוב החרדי גברים רבים שלבשו בגדים וכובעים שצבעיהם היו שונים משחור או לבן. גברים חרדים רבים עבדו לצידם של חילונים בשירות המדינה, במוסדות עירוניים, בצה"ל ואף במפעלים שבעליהם היו חילונים. כמעט כל הגברים החרדים נסעו באוטובוסים, במוניות וברכבות וישבו ליד נשים. חלקם גם קראו עיתונים חילוניים, האזינו לרדיו, ומשפחות חרדיות רבות החזיקו מקלט טלוויזיה בארון בחדר השינה או בסלון. החומרות הדתיות הנדרשות מגברים חרדים כיום כוללות הקפדה רבה יותר בתחומים של לימוד תורה, חזות חיצונית העומדת ב'תקנים' החרדיים המקובלים, הקפדה על צניעות ופרישות מינית, מתן צדקה ודרישה מוגברת לצריכת 'מותגי' כשרות הנחשבים כקפדניים.

האופן השני של החומרות החדשות מכוון אל ציבור הנשים והילדים, אף שהן אינן נמנות עם מקבלי ההחלטות. בעבר קשה היה להבדיל בין נשים חרדיות לסתם נשים חילוניות שלבשו היה צנוע. נשים חרדיות, שלמעשה אי אפשר היה לזהותן ככאלה, הסתובבו בשווקים, בחנויות וברחובות הערים והשכונות שרוב תושביהן היו חילונים. רבות מהן האזינו למכשירי הרדיו בביתן אף שלא היו אז תחנות שידור חרדיות. הן הלבישו את ילדיהן בבגדים צבעוניים, ובקיץ בחולצות ובמכנסים קצרים ונסעו איתם לחוף הים או לבריכה. היות שחלק מן הגברים למדו בכולל, עברו הנשים החרדיות גם במפעלים או בעסקים שהשתייכו לגופים או לבעלים חילונים ולא נהנו מתנאים מיוחדים. גם הנשים שבחרו לכסות את שיערן עשו זאת בדרך כלל בפאות נכריות שנראו כמו שיערן המקורי וחלקן חשפו קוצת משיערן כדי לשוות לפיאה מראה טבעי.

כיום דרכי התנהגות אלה אינן מקובלות במרבית הקהילות החרדיות ובמקומות שבהם דרות קהילות דתיות וחרדיות אלה לצד אלה מנסים הקנאים לכפות את הסטנדרטים המחמירים שלהם על המקלים. סימה זלצברג בחנה את התנהלות הקבוצות הקנאיות בבית שמש ואת יחסן לנשים הדתיות או לנשים החרדיות מן הזרם החרדי המרכזי והמתון יותר. לדבריה אפשר לתאר התנהלות זו כהפעלת טרור והטלת פחד כדי להכפיף את כל יתר הקבוצות לסטנדרטים הקיצוניים שהם נוהגים. הקנאים תוקפים נשים הלבושות באופן חושפני או מתיירני מדי לטעמם, מציבים שלטים ומרססים כתובות התובעות הפרדה מלאה בין נשים וגברים במרחב הציבורי ומחרימים עסקים שאינם נענים לדרישותיהם. נחישותם של הקנאים ודרכי פעילותם האלימות מביאות לכך שלמרות מאמציהן של העירייה והמשטרה להגביל את כוחם, השפעתם מחלחלת גם אל הקבוצות הדתיות המתונות יותר.⁴² [מקבץ 12]

סיכום

דוברים חרדים בני זמננו מציגים את האיסור על הצגת תמונות נשים כחובה דתית וכנורמה מקובלת אף על פי שיש להניח שהם מודעים לאמת ההיסטורית. שכתוב ההיסטוריה והכפפתה לאידאולוגיה החרדית

1

2

3

7

4

5

6

8

9

10

מקבץ 10: עיתונים חרדיים בישראל – חלק 1

1. המבשר, 14.3.1949, עמ' 1.
2. המבשר, 8.4.1949, עמ' 6.
3. המבשר, 13.5.1949, עמ' 4.
4. המודיע, 16.8.1957, עמ' 4.
5. המודיע, 22.11.1957, עמ' 8.
6. היומן, 13.12.1948, עמ' 2.
7. המודיע, 15.4.1957, עמ' 7.
8. המודיע, 15.8.1953, עמ' 3.
9. המודיע, 20.11.1953, עמ' 4.
10. המודיע, 14.8.1957, עמ' 4.

- 5. שערים, 3.4.1957, עמ' 4.
- 6. שערים, 18.5.1957, עמ' 4.
- 7. בית יעקב, אדר תשכ"א, עמ' 30.
- 8. בית יעקב, טבת תשכ"ב, עמ' 30.
- 9. בית יעקב, תשרי תש"ט, עמ' 13.

- מקבץ 11: עיתונים חרדיים בישראל - חלק 2
- 1. שערים, 18.2.1955, עמ' 8.
- 2. שערים, 16.9.1955, עמ' 17.
- 3. שערים, 24.2.1955, עמ' 1.
- 4. שערים, 13.10.1958, עמ' 1.

- 5. יתד נאמן, מוסף שבת, כ' אלול תשמ"ה, עמ' 10.
- 6. יתד נאמן, מוסף שבת, י' אלול תשמ"ה, עמ' 11.
- 7. יתד נאמן, מוסף שבת, כ"ג תשרי תשמ"ה, עמ' 10.
- 8. יתד נאמן, מוסף שבת, א' טבת תשמ"ז, עמ' 15.
- 9. יתד נאמן, מוסף שבת, י"ח סיון תשמ"ה, עמ' 14.

- מקבץ 12: תמונות נשים אחרונות בעיתונים חרדיים בישראל
- 1. המודיע, 1.8.1977, עמ' 4.
- 2. המודיע, 6.3.1981, עמ' 7.
- 3. המודיע, 16.12.1983, עמ' 9.
- 4. יתד נאמן, מוסף שבת, י' חשוון תשמ"ו, עמ' 14.

גיחוך: כך הפכה הילדה בת הארבע לקולב", שם, 31 במארס 2017, <https://www.kikar.co.il/227334.html>

6 הכוורת, 27 באוגוסט 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=JKWj8pbWEvA>

7 יוני קלאר, "מאיר גל: כיכר השבת צריכים להפסיק עם תמונות נשים", אתר פיצ'פסט, 25 בפברואר 2016, <https://goo.gl/hMHtPA>

8 קימי קפלן, "כלי התקשורת בחברה החרדית בישראל", קשר, 30 (2001), עמ' 18-30; הנ"ל, רבות רעו"ת צדיק: קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2006; יוסף פונד, מתווי דרכים: עיתונות אגודת ישראל, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2010 (להלן: פונד, מתווי דרכים); מנחם מיכלסון, "עיתונות חרדית בישראל", קשר, 8 (1990), עמ' 11-22.

9 רבקה ניהיה בן-שחר, "ההגדרה העצמית של נשים חרדיות באמצעות דפוסי החשיפה לעיתונות החרדית", בתוך: קימי קפלן ונורית שטרדלר (עורכים), מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה, ירושלים ובני ברק: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, תשע"ב, עמ' 137-161; אורלי צרפתי, "ברוך שלא עשני אשה?": ניצני שיח נשי-פמיניסטי בעיתונות החרדית המסחרית", קשר, 40 (2010), עמ' 126-138.

10 תמר אלאור, משכילות ובורות: אוריינות נשים בחסידות גור, תל-אביב: עם עובד, 1992; מרגלית שילה, המאבק על הקול: נשות היישוב וכות הבחירה 1917-1926, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2013; סימה זלצברג, עולמן של נשות חסידות תולדות אהרן: מעמדן כפרטים וכקבוצה, עבודת דוקטור, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 2005; בלה ליוש, נשות הסף: נשים חרדיות מול השינוי המודרני, תל-אביב: רסלינג, 2014.

11 מנחם פרידמן, "מורל 'השוק' וההקצנה הדתית", בתוך: מנחם כהנא (עורך), בחבלי מסורת ותמורה: אסופת מאמרים לזכרו של אריה לנג, רחובות: כיוונים, תש"ן, עמ' 91-112; בנימין בראון, "החמרה: חמישה טיפוסים מן העת החדשה: החת"ם סופר, ר' צבי אלימלך מדינוב, ר' יוסף-יוזל הורוויץ מנובחרדוק, הגרי"ז סולובייצ'יק מבריסק, החזון איש", דיני ישראל, כ-כא (2001), עמ' 123-237; חיים אייזיק וקסמן, "חוק הברזל" של החומרה וחרדיותה של האורתודוקסיה", בתוך: מאיר ליטבק ואורה לימור (עורכים), קנאות דתית, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ח, עמ' 181-198.

12 עקיבא צימרמן, "שומר ציון הנאמן": ביטאון היהדות הדתית בגרמניה באמצע המאה ה-19", קשר, 19 (1996), עמ' 131-134.

13 מנחם קרן-קרץ, "שקיעת האורתודוקסיה בגליציה במפנה המאה העשרים בראי העיתונים החרדיים 'מחזיקי הדת' ו'קול מחזיקי הדת'", שם, 49 (2017), עמ' 126-142; פונד, מתווי דרכים.

14 הדוגמאות שיובאו להלן הן מתוך: 1. ארבעה טורים, אויגשבורג, שנת ש' (1540); 2. שולחן ערוך, של"ח (1578); 3. הגדה של פסח, ונציה שס"ט (1609); 4. תנ"ך, אמסטרדם תמ"ז (1687); 5. יואל סירקיש, שו"ת בית חדש, פרנקפורט תנ"ז (1697); 6. סדר התפלות, אמסטרדם תס"ה (1705); 7. תקון סופרים, אמסטרדם תפ"ו (1726); 8. שמשון בן צמח דורן, ספר תשבץ, תק"א (1741); 9. נביאים ראשונים: יהושע, פיורדא תקס"ה (1809).

15 אברהם מאיר הכרמן, שערי ספרים עברים, צפת: המוזיאון לאומנות הרפוס, תשכ"ט; מאיר בן-יהודה, שערי ספרים וכותרות, תל-אביב: ההסתדרות הכללית – המרכז לתרבות ולחינוך, תשכ"ו.

16 על השיקול הדתי והמוסרי בהצגת תמונות נשים בשערי ספרים ראו: דניאל רבינוביץ, "שתי הגרסאות של שו"ת הב"ח, מהדורת פרנקפורט תנ"ז: תוצאה של שיקולי צניעות?", עלי ספר, כא (תש"ע), עמ' 99-111.

17 Marc Shapiro, *Changing the Immutable: How Orthodox Judaism Rewrites its History*, Portland: Littman Library of Jewish Civilization, 2014

18 מיכאל סילבר, "ראשית צמיחתה של האולטרה-אורתודוקסיה: המצאתה של מסורת", בתוך: יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פרויזגר (עורכים), אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים, ירושלים: מאגנס, תשס"ו, עמ' 297-344.

19 סימה זלצברג, "הגאולה על תפיסתן": על אופנת השאליס' (השכמיות) בקרב

מגמת ההקצנה בציבור החרדי בעשורים האחרונים הביאה לצמצום האופקים התרבותיים של חלק מן הציבור החרדי ולהתרחקותו מכלל הציבור הישראלי ומהתרבות המערבית בכללותה. במקביל לכך פיתחה היהדות החרדית תרבות של התכחשות והסתרה. תרבות זו נועדה להצדיק את הנורמות העכשוויות בטיעון של חזרה לעבר מפואר ושמרני – שלא התקיים מעולם. במאמר זה הוכחנו כי המציאות ההיסטורית בקרב הציבור החרדי עד לפני עשרות שנים מעטות היה כזה שבו פרסמו העיתונים החרדיים בכל הפזורות שבהן היה חברה זו תמונות ואיורים של נשים. נוהג זה התקבל בטבעיות ונמשך יותר ממאה שנים. לכן, טענתו של מו"ל האתר בחדרי חרדים בפתיחת המאמר נובעת או מבורות או, מה שנראה סביר הרבה יותר, מן הצורך לעוות את המציאות ההיסטורית כדי להצדיק נורמות חברתיות ודתיות שאין להן מקור ברור במסורת ההלכתית ואף לא במנהג העממי המקובל.

הערות

- 1 יאיר שרקי, "ש"ס מציגה: הנשים השקופות בממשלה", החדשות – מאקו, 21 במאי 2015 https://www.mako.co.il/news-military/politics-q2_2015/ Article-5c54d486da57d41004.htm; יקי אדמקר, "צנזור השרות מתמונת הממשלה: יחסי ציבור ופרובוקציה זולה", וואלה, 22 במאי 2015, <https://news.walla.co.il/item/2856857>. כל הקישורים לאתרים במאמר אוזרו בתאריך 3 באוגוסט 2019.
- 2 "במקום הילרי – ביל קלינטון": החרדים מסקרים את הבחירות", *ynet*, יהדות, 25 באוגוסט 2016 <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4846162,00.html>; ישראל כהן, "בגלל תמונת קלינטון: 'המודיע' נגד 'משפחה' באנגלית", כיכר השבת, 6 בנובמבר 2016, <https://www.kikar.co.il/213847.html>
- 3 רות כרמי וריקי שפירא-רוזנברג, מודרות למהרין: הפרדה בין נשים לגברים והדרת נשים במרחב הציבורי בישראל, ירושלים: המרכז הרפורמי לדת ומדינה: דו"ח שנתי, 2012 (<http://www.reform.org.il/Assets/mudarot.pdf>); ריקי רט, "בחירות 2013: למה אין נשים במפלגות החרדיות?", *nrg*, 21 בדצמבר 2012, <https://www.makorishon.co.il/nrg/online/11/ART2/423/562.html>; לירן תמרי, "בניגוד לחוק, בלב ירושלים: סדרנים מונעים מנשים לעבור ברחוב ציבורי שהוגדר לגברים בלבד", *MYNET ירושלים*, 17 בספטמבר 2018, חדשות: <http://www.mynetjerusalem.co.il/12/>; משה שטיינמן, "ההפרדה הגיעה לאקדמיה: מחיצה בין נשים וגברים במכללת קריית אונו", וואלה, 30 בנובמבר 2015, <https://news.walla.co.il/item/2911497>
- 4 יקי אדמקר, "תקנון צניעות בפרסומות לחרדים: אסור לומר 'היריון' או להראות מיטות", וואלה, 9 בפברואר 2015 <https://news.walla.co.il/item/2827840> 2015 שם מחבר, "שכחו את הנעליים: פדיחת הפוטושופ של העיתון החרדי", ערוץ התרבות *mako*, 29 במאי 2013, <https://www.mako.co.il/culture-showbiz/Article-214564e391fee31006.htm>
- 5 נפתלי טרבלסי, "טבריה: חרדים ריסו תמונות נשים – אלמונים השחיתו השבוע שלטי תועבה שהוצבו בחוצות העיר טבריה, אקטואלי בארץ, 2 באוגוסט 2018 <http://actualic.co.il/>; טבריה-חרדים-ריסו-תמונות-נשים"; מאיר לבנון, "הדרה: מדוע חרדים מעלימים את הנשים ממודעות הפירסום", דוסימ, 26 יולי 2013, <http://dossim.com/ContentPage.aspx?item=748>; נאמן פרסם את השטרות החדשים – ללא פרצופי הנשים", וואלה – חדשות, 23 בנובמבר 2017 <https://news.walla.co.il/item/3114038> קליגר, "מדבקות צניעות" שמסתירות את הנשים", ידיעות אחרונות – ממון, 2 באוקטובר 2018, <https://www.yediot.co.il/articles/0,7340,L-5362458,00.html>; שיפי חריטון, "לא רק נשים: עיתון חרדי צנזר בובת פרסומת", בחדרי חרדים, 3 בינואר 2017, <http://www.bhol.co.il/news/217342>; משה פריגן,

- 622-580.
- 37 קימי קפלן, **בסוד השיח החרדי**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ז, עמ' 245-261 (להלן: קפלן, **בסוד השיח**); Menachem Keren-Kratz, "Westernization and Israelization within Israel's Extreme Orthodox Haredi Society", *Israel Studies Review*, 31, 2 (2016), pp. 101-129
- 38 אורלי צרפתי, "מנשים שקופות לנשים נוכחות: מאבקן של נשים חרדיות על ייצוגן בכנסת ה-20", **מגדר**, ד (2015), עמ' 1-29; אסתי רידר-אינדורסקי, **ושאינן נראות: פמיניזם חרדי: המקרה של "לא נבחרות לא בוחרות**, חיפה: פרדס, 2018.
- 39 Alyse Fisher Roller, *In their own Words: The Literature of Ultra-Orthodox Jewish Women*, M.A. Thesis, Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem, 1996
- 40 קפלן, **בסוד השיח**, עמ' 197-244; יעקב לופו, **מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2003.
- 41 רונן נבו, "הכר את הצרכן החרדי", **אותות**, 162 (1993), עמ' 66-67; יצחק צפירי, "החרדים: לא מה שחשבתם", **ניהול: רבעון המרכז הישראלי לניהול**, 142 (2001), עמ' 34-38; סמדר הירש, "ההבנה המותגית של הציבור החרדי", **סטטוס: הירחון לחשיבה ניהולית**, 141 (2003), עמ' 28-33.
- 42 סימה זלצברג, "טרור 'לשם שמים': על טרור דתי בעיר בית שמש", **קרימינולוגיה ישראלית**, 6 (2017), עמ' 13-35.
- 43 Nathan Kamenetsky, *Making of a Godol: A Study of Episodes in the Lives of Great Torah Personalities*, Jerusalem: N. Kamenetsky, 2002
- 44 זאב לב, "על 'גידולו של גדול'", **המעין**, תשרי תש"ע; יעקב גרשון וייס, "תגובה לדברי פרופ' לב ז"ל על הספר 'גידולו של גדול'", **המעין**, ניסן תש"ע; נתן קמנצקי, "תגובה לתגובה מאת מחבר גידולו של גדול", שם; Nathan Kamenetsky, *Anatomy of a Ban: The Story of the Ban on the Book Making of a Godol*, Jerusalem: Private Printing, 2003
- 45 יאיר הלוי, **תגובות הזרם החרדי המרכזי למלחמת ששת הימים**, עבודת מוסמך, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א.
- 46 Tamar El-Or, "Are they like their Grandmothers?: A Paradox of Literacy in the Life of Ultraorthodox Jewish Women", *Anthropology & Education Quarterly*, 24, 1 (1993), pp. 61-81
- 47 Sima Salcberg, "Shouldering the burden of redemption: How the 'fashion' of wearing capes developed in ultra-Orthodox society", *Nashim*, 22 (2011), pp. 32-55
- נשים חרדיות", **חקר החברה החרדית**, 2 (2015), עמ' 88-116.
- 20 עליו: **ספר היובל: ליום מלאת ששים שנה לחיי מו"ה רבי יעקב רוזנהיים**, פרנקפורט: י' קופמן, תרצ"ב.
- 21 *Der Israelit*, 2 באפריל 1879, עמ' 371 (ובגיליונות נוספים).
- 22 שם, 17 במארס 1884, עמ' 390.
- 23 שם, 9 בפברואר 1893, עמ' 229.
- 24 שם, 6 בינואר 1896, עמ' 34 (ובגיליונות נוספים).
- 25 שם, 3 בינואר 1907, עמ' 6, 13; שם, 24 בינואר 1907, עמ' 3 (ובגיליונות נוספים).
- 26 אליעזר רפאל מלאכי, "עיתון ה'חבצלת' של ר' ישראל ב"ק: מאה שנים להופעתו", בתוך: אלחנן ריינר וחגי בן-שמאי (עורכים), **מנגד תראה: אסופה ממאמרי א"ר מלאכי בענייני ארץ-ישראל**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2001, עמ' 98-121.
- 27 מרדכי אליאב, "מוריה": עיתון חרדי לוחם למען תקנת ירושלים", **קתדרה**, 70 (1994), עמ' 75-110.
- 28 פונד, **מתווי דרכים**.
- 29 מנחם קרן-קרץ, "העיתון 'קול ישראל' וגיבוש הזהות החרדית בארץ ישראל בתקופת המנדט", **קשר**, 51 (2018), עמ' 142-157.
- 30 Ido Joseph Dissentshik, "New York's Two Yiddish Dailies: 'The Day Morgen Journal' and 'Forward', a 1966 Study", *Keshet*, 6 (1989), pp. 45-52
- 31 Samuel C. Heilman, *Sliding to the Right: The Contest for the Future of American Jewish Orthodoxy*, Berkley, CA: University of California Press, 2006
- 32 מנחם קרן-קרץ, "החרדים ומדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה בראי העיתונות החרדית", **קשר**, 52 (2019), עמ' 74-91.
- 33 הנ"ל, "חומות של הפרדה: נטורי קרתא ועיתונותם בתקופת קום המדינה", שם, 50 (2017), עמ' 71-88.
- 34 יאיר הלוי, "החברה החרדית בעשור הרביעי: עלייתה והתפוררותה של 'אגודת ישראל'", בתוך: יחזקאל וייץ, **צבי צמרת (עורכים), העשור הרביעי תשל"ח-תשמ"ח**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"ז, עמ' 251-265.
- 35 רבקה נריה בן-שחר, "דימויים וייצוגים של נשים חרדיות בעיתונות הנשים החרדית מקום המדינה ועד ימינו", **קשר**, 41 (2011), עמ' 88-100.
- 36 סימה זלצברג, "הבהלה לצניעות", **ארץ אחרת**, 51 (2009), עמ' 30-42; רבקה נריה בן-שחר, "והאריכו נא שמלותיכן למען קדושת עמנו וקדושת בנותינו": שיח הצניעות במדורי הנשים בעיתונות החרדית 1960-1989", בתוך: מרגלית שילה וגרעון כ"ץ (עורכים), **מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה**, ב, קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, תשע"א, עמ'